

Euskal fonologiako berriak 1900 arte

LOURDES OÑEDERRA

(E.H.U.)

ABSTRACT

In this paper a general account of the contribution of Bascologists up to 1900 is given from the point of view of phonology. Two main questions are addressed: on the first place, whether we can talk of phonology—in the broadest sense of the word—when referring to the treatises of older authors; second, and starting out from the previous question, we try to measure the phonological depth and coherence of their reflections on sounds and some other related topics such as orthography, language apology, pronunciation, etc. Old grammars and introductions to books have been taken into account and passages directly quoted whenever possible in order to provide the reader with the most direct evidence used in the discussion.

Euskal fonologiako berriak 1900 arte

0. Euskal fonologiako berriak bilatzea xx. mendea baino lehenago ez da txantxetako gauza eta estraineko momentuan badirudi ez dagoela zereginik. Garbi dago ezin dela fonologiaren definizio estutik abiatu lan honetan, baina ez hemen eta ez gainerako hizkuntzei bagazozkie ere. Jakina da fonologia oraingo zentzuan behintzat xx. gizaldiko kontua dela —honen egokitasuna ez dut hemen aztertuko, aritu bait gara honetaz orain baino lehenago eta, gainera, gai nagusitik aterako gintuzkeelako¹. Eskuliburu askok Pragako Eskolakoei egozten diete erditzearen meritua eta esan daiteke hauek direla *jakinaren gainean* eta nahita fonologia egiten duten lehenak². Azterketa fonemikoan garrantzitsu suertatu ziren beste zenbait autoreren emaitzak ere aldi berekoak dira oro har. Ez da, beraz, ahaztu behar adituak mende honen hasieran hasi zirela orain erabat arrunt zaizkigun lanabes teorikoak, zenbait kontzeptu, etiketa, analisi maila eta, azken buruan, pentsabide fonologikoa erabiltzen.

Gauzak historikoki beren lekuan kokatzea beharrezkoa da zuzen epaituko baditugu. Izan ere, errazegi (eta oker) da joan diren mendeetako ikerlariak oraingo

(1) Ik. Hurch/Oñederra «Fonemaren teoriak», ASJU-k 1988/1ean argitaratu duena eta baita ere Hurch-en lana ale honetan bertan.

(2) Izan ere, azpimarkatzekoa da ohartuki egiten dutela fonologia, horixe delako, nere ustez, aurrekoekiko bereizkuntzarik nabarmeneana eta ordurarteko fonologilari *avant-le-mot* haiengan aurki daitekeen ezaugarri eta mugarik nabarierana. Gogoeta honek badu garrantziarik hemen aztertuko ditugun autoreen ekarpena neurtzeko ere.

argitan begiratzuz, beraien huts-egiteez barre egitea. Orain guri, edo neri lan hau prestatzean bederen, lehengo autoreengan interesatzen zaiguna azterbidea da. Hau da, zientzia edota ezagutzak nondik nora dabiltzan ikusteko, axola duena azterbidea da: zertan oinarritzen ziren nora iristeko eta, horren bidez, norainoko *hizkuntzalari* edo, gure kasuan, *fonologilari* ziren. Bestalde, esan behar da aurreko garaietan hizkuntzaz aritu direnen huts-egiteetatik ere badugula zerikasirik ideia fonologiaz-koen bilakaeraz arduratzen garenok. Neure egin nahi nituzke gainera hona aldatzen ditudan Aarsleff-en (1983, 9) hitzok:

The chief prop of this historically inadmissible assumption [the conviction that the top has been reached] is fondness for the prestigious appellations of «science» and «scientific», almost as if the thing becomes so by the mere use of those terms and becomes more so in proportion to the frequency of their use. In this view all earlier study of language is seen as a rather malicious conspiracy against the future and the present enlightenment, and history gains attention only as a sort of self-flattery.

Alde horretatik, hemen fonologia zentzurik zabalenean hartu da. Bilatu eta aintzakotzat hartu dira hizkuntzaren hots-osagaiarekin (esan nahi bait da maila fonetiko-fonologikoarekin) zerikusirik duten aipu, iruzkin, esplikazio edo deskribapenak. Hartara, ez dut denbora gehiegi pasa aurkitzen nuena *mutatis mutandis* fonetikatzat ala fonologiatzat jotzen nuen erabakitzen. Bestalde, ez dakit galderak zentzurik ote duen batez ere denboran atzera goazelarik³. Aurkitua komentatzean besterik gabe arazo paradigmaticoak eta sintagmaticoak bereizi eta, horien barruan, ingurunezkoak eta ingurunez-landakoak banakatuko dira.

Esan behar da beste zerbait oraindik lanaren ikuspuntuaz. Ez da testu azterketarik egin idazleen grafiak garaiko fonologiaz adieraz dezakeena jasotzeko. Nahikoa da, besterik gabe, lanean zehar azalduko diren aipuei gainbegiratu egitea datuak atera daitezkeela ikusteko, baina ez zen hori gaurko helburua: aztertu nahi dena da lehengo adituek fonologiaz zer zekiten. Eta, berriz esan, ez du balio ezer ez zekitelako esateak fonologiarik ez zela aitzakiatzat hartuaz (eta, bide batez, ahaztuaz).

Azken buruan, zalantza sujerigarriak argitu nahian-edo ibili naizela aitortu behar dut. Ez dira fonologiaz zer edozer idatzi autore guztiak aztertu; batzuk alboratu ditut, ez dutelako berri haundirik eskaintzen eta beste zenbait, berriz, iritsi ez naizelako. Izan ere, lan hau, hemen aurkezten den beste baten bat bezala, azterbide baten edo gure artean iraganari begiratzeko modu berri baten hasieran kokatzen da⁴. Esango nuke hautatu autoreak nahikoa direla puntu nagusienak komentatzeko edo behintzat zenbait gogoetari atea irekitzeko —baina hori bestek esan beharko du, erabili ez ditudan ezagutzen dituenak, alegia—.

Hortaz gainera, honez gero historia aski jantzia dago ikastaro honetan. Esan nahi dut bestek aurkeztu duela zenbait datu garrantzitsu euskararen azterketez eta nik huts hutsean *fonologia* deituko diogun horri hel diezaiokedala. Bestalde, fonologiaren kontuak mundu zabalean nola zebiltzan B. Hurch irakaslearen lanean azaltzen da eta, hortik ere, markoa arras egoki ezarria dugu.

(3) Ikastaro honetan esan da joan den mendean eta lehenago fonologiarik ez zegoela, fonetika zegoela. Bide horretatik sareak estutuz esan liteke fonetkarik (ia) ez zegoela, ortografia zegoela. Alde batera uzten dut hemen izenen auzia.

(4) Alde horretatik, eskerrak eman nahi dizkiot J. Lakarra ikastaroaren zuzendariari hizkuntzalariok sarritan ahanzten ditugun alorretan sartzeko eman didan aukeragatik.

Hona hemen, labur adierazita, aurkitu nahi izan dena: a) zertan oinarrituta esan daitekeen fonetika-fonologia egiten dutela edo ez dutela egiten lehenagoko autoreek; b) zein den euskararen fonetika-fonologiaz ematen den informazioa, honetarako gehien errepikatzen diren ideiak eta bitxi edo interesgarri gerta dakizkigukeen eritziak jasoaz.

Ez dut goitik-behera jaso autore bakoitzak dioena denbora eta hurbilketa mugengatik, baina noizbait egin beharko da hori ere: autore bakoitzaren azterketa osoaren bidez bakarrik egin daiteke alderaketa lan sendoa. Aipatu (a/b) zatiketa zaila da, alor biak elkarrekin lotuak daudelako eta bataren harira datorrelako ia beti bestea. Izan ere ezin da bataz hitzegin bestearekiko ongi finkatu gabe.

1. Euskararen berriak

Ez dago gauza handirik euskararen fonetikaz 1900 arteko urteetan. Euskarari buruz ordurarte idatzitakoei begiratzen bazaie ikusten da nola arrazoï bategatik edo beste bategatik euskararen kezka zutenek ez zioten jaramon haundirik egin hizkuntzaren fonologiari. Izan ere, ez da harritzekoa fonologiak berez ardurarik ez eragitea, oso oraintsukoa bait da fonologia hizkuntzalaritza edo linguistikaren barruan maila beregaintzat hartzea.

Esan den bezala, xx. mendea baino lehenago ezin da fonologiaz hitzegin, ez dago fonologiarik, hitza ezezaguna da hizkuntzalariek deituraren beharrik ez dutelako, ez dagoelako fonologia edo fonologikoa dei daitekeen teoriarik, ez da bilatzen hizkuntza aztertzean eremu horretako esplikaziorik, hizkuntza eta hizkuntzak aztertzen dituztenen helburua ez da *zuzenean* behintzat egun fonologia egiten dugunon helburua: kezka ez zen hots sistemen azterketa berez, sistema bezala; hotsek hiztegian, ortografian, morfologian eta abarretan izan zezaketen garrantziagatik hartzen ziren aintzakotzat.

Horrek ez du esan nahi hizkuntzaren hots-eremuko erregulartasuna edo erregulartasunik eza (eta hor fonologiaren funtsa) jasotzen ez denik edota erabiltzen ez denik. Are gehiago, baten batek aurkikunderen bat ere egiten du. Gauzak ez dira bapatean sortzen eta nonbaitetik jaiò bide dira kontzeptu berriago eta oraingoz egokiagoak.

xx. gizaldia baino lehenagoko euskalari guztiongan garbi ikusten da lanabes teorikoen falta. Fonologiaren kontzepturik eza besterik ez da Lardizabal bat, Larramendi baino aurrerago iritsiagatik (adibideen aukeran), berau bezain hankamotz uzten duena bustiduraz ari denean:

(...) la *t*, además de la regular pronunciación, tiene otra diversa; siguiéndosele *u*: y es media entre la que tiene la *t*, y la *j* consonante, no tan fuerte como la primera, ni tan suave como la segunda. Tiene casi el sonido de *tiu* monosílabo, *ditut*, *badituzte*, *ditiut*, *baditiuzte*. Y para significar esta pronunciación duplican en algunas partes la *t*. (Larramendi [1729] 1979, 338).

Garbi ikusten da lehenagoko garaietan hizkuntzaz aritu direnen obretan hizkuntzaren berri bilatzean, jakintza alor bat garatua ez egoteak zer ondorio dakarren. Garbi dago euskal gramatikagile eta gainerakook ez dakitela *neutralizazioaren* berri, ez dutela izenik aurkakotasun fonologikoak adierazteko, ez dutela aspiko aurkezpenaren kezkarik. Larramendik ([1729] 1979) aditzez dioena irakurtzean eta *al* «sincopado de *abál*.» (op. cit. 202. or.) edo *oi=ohoi* (op. cit. 197. or.)

ikusten dugunean, garbi gelditzen da ez duela gainerako kezkarik, begibistan bait dauka, besterik bilatuko balu, behar lukeen alternantzia. Beste horrenbeste esan daiteke Astarloari buruz *gosald*-z dioena dela eta, «*goxald* o *goizald*» parekatzen dituenean, asmoa lexikoa bait da soilik eta ez bait du oguzkera horien lokera ondorio *fonologikorik* ateratzen —hitzen arteko lokeraren egokitasunarena alde batera utzirik hemen—. Archuk ere ortografiarekiko menpekotasunari zor dioa ordaintzen du, <u>-az ari dela zubereraz [u] eta [ü] biak daudela aipatzea gogoratu ere ez zaionean egiten.

Lehenagoko gramatikak eta gainerakoak (liburu sarrerak, e.a.) irakurtzean bi inpresio dira berehala nagusitzen direnak:

1. Zer gutxi dagoen hotsaren inguruan; salbuespenak salbuespen, esan daiteke zaharrago eta urriago direla autoreak alor honi dagokionean⁵. Esate baterako, Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* liburuan, hasi aurretik, inprimalari eta irakurleei grafiez egiten zaien ohar laburrean erkatzen dira <ç> eta <c (z)>, hotsen deskribapen fonetikoak dei litekeena emanaz: «(...) Et vbi virgula ponitur sub ç. hoc modo quod fit dum praeponitur vocalibus .a.o.u., tunc ç. pronunciat bitur paulo asperius quam .z. vt in .c.e.c.i.». Ez dago besterik. Aipatzekoa da oraindik ere usuegi erabiltzen dela gure artean gisa honetako hiztegi inpresionista.

2. Dagoenean, nola amaiera-puntua jartzen den beti fonologilariarentzat interresgarriena datorren unean. Agertuko zaizkigu honen adibideak.

Zenbaterainoko fonetika-fonologilari ziren jakin nahian, maila azalekoenetik hasiko gara zenbait ezagueraren adierazpen izan daitezkeenak zerrendatzen:

- Aurkitzen dira sailkapen fonologikoaren arabera banaketak. Esate baterako, Kardaberatzek ([1761] 1973, 22) herskari ahokariak gainerako kontsonanteetatik bereizten ditu azalduz *mutuak* direla, «aoz esateco ots guchi eguiten dutenac». Halaber, deskribatzen ditu frikari eta ozenak eta esaten «aoz esateco Vocalen guisa diranac» direla. Zerrendatzen dituen hotsak eta proposatzen dituen deskribapenak ez daude batere gaizki azterketa fonetiko bezala eta ez daude urruti sistema binariozko sailkapen fonologikoa oinarritzen duten deskribapen fonetikoetatik (hain zuzen ere, Kardaberatzek darabilen aurkakotasuna egungo fonologian [+/-jarraikor] tasunaren bidez jaso daitekeena da).

- Etcheberrik [h] hasperena aaltzeko esaten duena da, hain zuzen ere, ez dela, ez bokal, ez kontsonante. Itzuliko gara ostera ere puntu honetara (§ 2).

- Astarloaren (edo Erroren) letren eduki, arrazoi eta esanahietan ez naiz sartuko, ez duelako inolako interesik orain eztabaidatzen dugunerako oso entretenigarri gerta badaiteke ere. Beste hainbeste, hitzen etimologi eta osaketaz (*goi* nola asmatu zuten lehenengo hiztunek, e.a.). Deskribapen paradigmatico segmentalak ere ez digu, nere ustez, gauza haundirik eskaintzen (*Apologia*-z ari naiz, esate baterako), batipat euskararen «inondik-ertasuna» frogatu nahi bait du nola hala. Erakusten du nola euskarak badituen ama izan ditzakeen hizkuntzek ez dituzten hotsak eta, horregatik, ezin izan dituela beste hizkuntza horien alfabetoetatik kopiatu. Beste guztien artean (<ñ, ll, ch, x>, <tz, ts>, <p/f>), <ñ> da luzean aaltzen duena, baina ez du inon fonetika-fonologiarekiko interesik erakusten.

- Garrantzitsuago da euskal silabaren deskribapena eta, batipat, daitezkeen

(5) Aipagarriak dira Erro edo Astarloa, adib. alfabetoari ematen dioten garrantziagatik: txikitik haundira eraikitzen dituzte beren gramatikak, baina, dena dela, hauengan ere —batez ere hauengan— hotsak ez dira esanahirik gabeko hizkuntzaren bigarren artikulazioko elementuak.

silaba guneena. Guztira bost bokal eta sei diptongo onartzen ditu (ai, au, ai, eu, oi, iu) eta CV, VC eta CVC silaba egiturak. Dioenez, ez da besterik euskaraz eta honetantxe datza hizkuntzaren edertasuna eta leuntasuna. Gainerako hizkuntzak ez dira iristen perfekzio maila horretara: «(...) ¿habrá alguna entre todas ellas que pueda gloriarse de estar libre de sílabas ilegítimas? (Astarloa 1803, 59). Garbi dago Astarloa dela euskalari moralistenetako bat, ez bada moralistena, eta berarentzat *ilegítimo* direla euskarak ez dituen diptongoak, herskari eta, oro har, kontsonante elkarketak: azken buruan, euskarak ez dituen hots egiturak. Baina helburu apologista eta helburu horrek dakarren mintzamoldea alde batera utziaz, egiten duen sailkapena oso da egoki silaba egituren naturaltasun jerarkiaren alde-tik⁶. Itzuliko gara gai honetara. Hobe deritzot eztabaida honetan sartu aurretik beste zenbait gai ikutzeari.

Aproposa da puntu hau lehen aipatu bigarren ezaugarriaren adibide bezala ere, alegia, interesgarriena datorrenean eteten dela maizenik autore hauen hizpidea. Egia osoa esan behar bada, aitortu behar da Astarloa dela, batipat bere *Discursos Filosóficos* lanean (hemendik aurrera DF), alde honetatik gehien eskaintzen duena. Halaz ere, ez dago gaitzetik erabat libre eta, *Apologia*-n «formación silábica» izenpean, badirudi fonologiazko erregela sintagmatikoez ari dela, baina ez daiteke esan kontzeptua bera gogoan duela. Ez da ari, oraindik, nolabait esan, hotsez—segmentuek oinarritu hotsaren egituraketaz—, silabak osatzen dituzten hots-andanez baizik:

La lengua Bascongada no tiene sílaba alguna ilegítima, como se ha dicho hablando de su silabario, y por lo mismo ninguna de sus voces puede ser entorpecida por el uso de ellas: tampoco une las legítimas con indiferencia en sus palabras: si la sílaba acaba en letra menuda, no puede anteponerse en nuestras voces a otra que empieza con consonante, cualquiera que ella sea: una sílaba que empieza con consonante no se pospone a otra que acaba en la misma consonante: una sílaba acabada en consonante no puede ser antepuesta a otra cuya inicial sea de la misma familia. (Astarloa, 1803, 63).

Ez da gertuago iristen, nahiz eta fonologiaz ideiarik duenarentzat «erretzen» egon: hemendik euskararen kontsonante elkarketaren ingurunezko baldintza paradigmatikoetatik arau sintagmatikoetarako bidez hitzegitera ez dago ezer.

• Are gehiago komenta litezke honelakoak Etcheberri ([1712] 1976, 191) ahoskabetze asimilazioaz eta afrikatuen igurzkaritzeaz ari dela irakurriaz:

Mintzatceco maneretan ere, ezta hitzcuntçaric hurbiltcen çajoenic, eta bere perpausac hain justuqui comuntzatcen, eta neurtcen tuenic, non hitcen berniçadurariçgabe, misteriosqui gauçac compasatuac beçala declaratcen baititu hunen çuhurtciac mintçatu garenean ikhusi duçun beçala. Hitzcuntçaren mintçairaz beçambatean, guztiei abantail eramaiten deraue bere garacia, eta araitusunaz: mintçatcean espainic eztu luçatcen, ez biltcen, ez eta-ere mihiric bere toquitic atheratcen: aiticic letrac miragarriqui errepartinen tu: batçuetan D gambiaturic, eta khenduric, eçartcen du T. Bai halaber Z khenduric T, eziçuiçago hitcei soinu eraguiteco; halaco moldez, non, hunentçat higuinçta dutenei berei-ere eder baitçaje.

(6) Honetaz askoz gehiago esan beharko litzateke, baina, ba al dago esaterik? Ez naiz ari jerarkia jakin batez, naturaltasun kontuetan azken hitza oso urruti bait dago oraindik. Dena den, aukeran, fonologia naturalaren azterbideen araberako maila dut gogoan oro har (ik. Dressler 1985, guzti honen aurkezpen oso eta berrienetakotzat).

Erraz igertzen den bezala, azaldu/irakatsi nahi duena ez da inondik inora hotsen arteko egituratze eta elkarrekiko eragina (gramatikaren alderdi fonologiazkoa), aitzitik beretzat garrantzia duena euskarak beste guztien gainetik agertzen duen ontasuna da. Hurbilketaren azpian dagoen erregularitasun fonologikoa (idaztean berak isladatzen duena) ez du antzematen, ez diolako hotsen arteko jokoari begiratzen, gertakari fonologikoak beste jomuga baten mesedetan erabiltzen dituelako hizkuntzan berez duten nortasunaz jabetu gabe eta, hartara, zeharka bakarrik adierazten ditu.

• Alde honetatik, Astarloaren (1803, 73-74) pasarte hau izan daiteke nabarienetakoa:

Epe, decimos *Epia*, con la característica de apelativo: voz compuesta de *E*, *suave, dulce...* y la palabra *pe*, que es *be* su afín, y mudó la *B* en *P* por la efonía, cosa muy ordinaria en todo idioma: la *be* significa *baxo*, *Epe* todo junto *suavidad*, o *dulzura baxa, pequeña, de pura duración*, y es la que da el plazo o término que tomamos, o se nos concede para la ejecución de alguna cosa que es el significado de *Epe* o *Epia*.

Alfabetoari eta letra bakoitzaren esanahiari ematen dion garrantziaren ondoan inon baino bortitzago gertatzen zaio fonologiazko berrien bila doanari fonologiarrekiko begirunerik eza. Eduki eta azalaren arteko lokeraren grinaz etengabe ari da hots bakoitzaren esanahia kontatzen eta, horrela, fonologiaren kimurik txikienari lekua ukatzen bere pentsamolde eta irakaskizunean. Astarloarena izan daiteke adibiderik errazena eta, ziurrenik, baita egokiena ere. Izan ere, bera besteren eredu izan zen eta zeresana oparoago eta berezkoago eskaintzeaz gain, bera da fonologiarik eza, hemen ematen ari gatzaizkion zentzuan, urrutien zeramana. Egia da, dena den, erabat kontrakoa dirudiena ere esan genezakeela (ik. beherago § 4).

• Euskarari buruz eta oro har behin baino gehiagotan ateratzen den zerbait da euskaraz idatzi bezala irakurtzen dela eta alderantziz. Hau da Larramendik ahozkeraz dioen lehendabiziko gauza. Kardaberatzek ere ([1761] 1973, 20-21) «Eusque-raren berri onac» azaltzean, adierazten du euskaraz idaztea eta irakurtzea errazagoa dela beste hizkuntzetan baino, erregela gutxiago dituela. Honetan ere, Astarloa da gauzak aurreratuen dituen. Kardaberatzekin erkatzen badugu, argi ikusten da esana: «(...) esatendan bezala escriptcea, eta escriptcendan bezala gucia iracurtea, erregalia andia da. Au beste Izcundeac ezdute; baña Eufquerac bai» (Cardaberaz, op. cit., 27). Astarloak egokiago (fonologiaren ikuspuntutik, alegia) azaltzen du kode optimoarena edo ekonomiaarena, esaten bait du lehenengo hizkuntzak («primitiboak», akatsik gabeak) ikur bat / hots bat erlazioa behar zuela izan; ikur horiek ez dute betik «monogramak» izan behar: <s> vs. <ss>, <r> vs. <rr> (ik. DF 118 hh., batipat, 121 «Alfabeto del Idioma Primitivo»). Archuk ere komentatzen du euskararen ezaugarri hau. Halaber, Harrietengan ere aurkitzen da gisa horretako pasarterik:

On prononce dans la langue basque tout comme on écrit à peu-près, comme dans la langue latine, en exceptant les mots composez por *qui*, *que*, comme *iaquitea neçaque*, &c. lesquels doivent être prononcés comme dans la langue françoise, la lettre *ñ*, doit être prononcée comme, *gn*, en françois, *baiñan*, *baiño*, tout comme s'ils étoient écrits *bagna*, *bagno*, &c. *u*, por *ou*, *du* pour *dou*, *maitatua* pour *maitatoua*, &c. *z* se prend comme *ç*, pour dire *ez*, comme *eç* &c. *kba*, *kbe*, *kbi*, se prennent plus rudement, que, *qua*, *que*,

qui, &c. quoi qu'on ne prononce presque point, on met d'ordinaire *t*, après les voyelles *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, lorsqu'il y, a ç après comme *behatcea*, *vicitcea*, &c. on doit excepter de cette règle les Nominatifs, comme *erramacocat*, *enesat*, &c. les françois ne prononcent pas, *c*, comme il faut, ils disent *sare*, au lieu de çare, &c. *ll*. sans exception se prennent comme les françois dans le mot *bailler*, &c. on doit écrire *ez dut*, & non *estut*; *ez duc*, & non *estuc*; *ez dugu*, & non *estugu*; *baitut*, & non *baitdut*; *baituc*, & non *baitduc*; *baitu*, & non *baitdu*, *baitut* [sic] & non *baitdute*, &c. (Harriet 1741, 503-504).

Honek euskarari garrantzia emateaz gain, euskararen fonologiari interesa kentzen dio, are gehiago, ortografiatz ari direnen artean. Zalantzarik gabe, badu zerikusirik euskararen fonologiarekin (h.d. euskararen fonologiaren ezaugarrietatik abiatuta uler daiteke eritzi honek euskarari buruz aritu direnen artean izan duen garrantzia). Baina, hortik berez beste gai bat litzatekeenera gindoazke eta oraingoz laga egingo dugu. Gainera, esan daiteke, mahai gainean dauzkagun autoreek ez dutela inoiz tankera horretako lokerarik ikusten. Gorago komentatu bezala, gai honi dagokionean ere, euskararen ontasuna da argudiorik nagusia eta gogoetak sakonen bultzatzen dituena. Berriz ere Astarloarekin (DF 103) amaituko dugu lanaren zati hau, nolarebait hurbilketa azientifikoaren muturreko adibide bat hautatuz:

Todas las lenguas usan uniformemente de la mayor parte de las letras. Son comunes en primer lugar a todas ellas las cinco vocales, *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Es verdad que no las pronuncian las naciones de una misma manera. Algunas truecan su sonido, quiero decir, truecan la *a* por *e*, la *o* por *u*: dan al diptongo *au* el valor de *a*, al *oi* el de *uc* al *eu* el de *u*, al *ae oe* el de *e*, etc.; pero este es un vicio conocido: un trastorno notorio de los avisos de la naturaleza: una manifiesta oposición al dictamen cierto del sentido de la vista.

Lanabes teorikoen ezagatik, ez dira iristen zenbait ondoriotara, horrexegatik esan liteke —gauzak axial-axaletik epaituko bagenitu— ez dutela fonologiarik egiten. Baina ez da lan gehiegirik egin behar edo fonologia gehiegirik jakin behar (beharbada bai jakin fonologia ez dela eskola honen edo haren formalismotan bukatzen) hori hala ez dela igertzeko. Autoreok fonologia egiten dute hizkuntzaren errealitate gramatikala deskribatzeko gauza diren neurrian, batzuk hobeto eta besteek okerxeago; zalantzarik gabe, hizkuntzaren fonologia, hizkuntzak gai fonetikoaz egiten duen erabilera bada, hizkuntzaren ortografiatz edo hizkuntzaren ebakera zuzenaz arduratzen denak fonologia *egin* behar du. Eta hauexek dira funtsean gure gramatikagile eta hartazko edo hontazko irakasleen kezka: ortografia eta ebakera. Maiz horixe da guri aztertzeke gelditzen zaigun atalaren izenburua (besteak beste, *El Imposible Vencido*-ko «Pronunciacion, y Ortographia del Bascuenze»). Nolabait esan genezake, beraz, bazela fonologia, baina ez kezka linguistikorik fonologiaz: helburua ez zen fonologiari gorputz teorikoa ematea, hizkuntzak ikertu eta esplikatzea baizik.

Aintzakotzat hartu behar den beste kontua da autoreok zituzten oztopoak. Hau da, arazoa ez da bakarrik gero eta atzerago joan denboran urrutiago daudela *fonologiaren jaiotzatik*, gainera, maiz ahazten bada ere, bakoitza bere garaiaren ume izaten da eta aztertu autoreok ez dira arau horretatik kanpo geratzen. Hortik azter daitezke bakoitzaren oztopoak zeintzu izan ziren, testuinguru historikoan, alegia. Informazio historikoa ni baino trebatuagoek eman eta emango dizuete ikastaro honetan zehar, neri hemen dagokidana oztopo fonologikoa argitzea da eta

saiatuko naiz ahalik eta zuzenen betetzen neure eginbeharra. Honen barruan esan behar da ez dela gauza bera hizkuntzaren apologia egiten saiatzea, edo beste hizkuntzaren baten irakasbidea bilatzea, edo literatura nola argitaratu behar den arautu nahi izatea.

2. Euskal fonologiaren bilakabide eta erregelak

Ohargarria da autoreok, helburu nagusia dena dela, euskararekiko kezka bizia dutela era batekoa edo bestekoa, apologista eta mitifikatzailea —Erro bat— edo desmitifikatzailea —hizkuntzarekiko profesionalagoak, nolabait esan: Lécluse, Darrigol, esate baterako—. Baina hizkuntzalaritzaik urrutien dabiltzanek ere nahi dute azaldu, esate baterako Materreren ([1617?] 1623, xiii) XVII. mendeko hitzetan esanda, «nola behar den Euscaraz esquiribatu eta iracurtu», sinetsi, obratu eta eskatu behar dena erakustez gain. Hori dela eta, aurkitzen dira euskararen deskribapen fonetikoak eta nahigabe eta bidenabar bada ere, bilakabide fonologikoen aztarnak.

Gauzak garbi adierazteko eta gorago agindu bezala, bereiz genitzake fonologia paradigmaticoa eta fonologia sintagmaticoa. Ez naiz hemen bilakabide diren ala ez eztabaidatzen hasiko, soilik etiketak behar ditut eta batipat zentzu honetan fonologia naturalak erabiltzen dituen hauek egokiak iduritu zaizkit sailkapenaren argitasuna helburu dudan momentu honetarako. Beraz fonologia paradigmaticotzat hartuko ditut hizkuntzaren hots/fonema zerrenda eta silaben ezaugarrien (oro har fonema multzoen egituratzearen) berri ematen dutenak eta fonologia sintagmaticoa esango diogu XX. mendean gehienek fonologiatzat jotzen duten horrexeri, h.d. hizkuntza ahoskatzean edo, bestela esan, aurkezpen fonologikoa fisikoki gauzatzean hizkuntzak dituen aldaketen berri ematen digunari. Ez dago nahikoa gai maila baten eta bestearen arteko erlazioaz arduratzeko⁷. Are gutxiago sartuko naiz aipatzen diren hots kontuen estatus arazoetan, ez dut eztabaidatuko, alegia, maila fonologiko hutsari dagokion ala aldaketa morfologizatua den, ez badu behintzat autoreak dioena azaltzeko-edo balio.

Fonetikazko kontuak, alegia, deskripzioak direnak, batean zein bestean agertzen dira eta deskripzio bezala aurkeztuko dira batz (paradigme) ala besteaz (kateatz sintagmaticoaz) hitzegitean. Zalantzarik gabe paradigma-berrien uzta da oparoena eta hau fonologiarik ezarekin dago lotua.

• *Hasperenaz*.—Aurkitzen da hasperenaren gainean gogoetarik, beti ere ingurunez-landa eta maila paradigmaticoan. Halakoa da Etcheberri Sarakoarengan irakurri ahal daitekeena. «Hatsapenen hirugarren parte» deritzonaren hasieran, konsonanteen zerrenda egitean, kurioso da letren sailean onartu duen «h»az dioena:

Hamasei, *b, c, d, f, g, k, l, m, n, p, q, r, s, t, x, z*: *b* ezta consonanta, baicik hasperapenzaco marca, edo seinelea [sic]». (Etcheberri (1712) 1976, 360).

Dena dela gramatikagile eta hizkuntzalari zaharrak aztertzen dabilenari ez zaio berri gertatzen iruzkin hau, are gutxiago hizkuntza klasikoan berri duenari. Ez da urrutiegi joan behar grekeraz hasperena adierazteko erabiltzen zen diakritikoaz gogoratze⁸. Dena dela eta, ortografiarena berez beste txosten baterako

(7) Bata eta bestearen gramatika balioaz eta abarrez gehiago, Donegan/Stampe (1979).

(8) Ohar hau Udako Ikastaroetako entzule adituei zor diet. Bihoakie hemendik, batez ere elkarrizketetan esku hartu zutenei nere eskerrik beroena.

gai izāngo litzatekeelako, esapide azkar batean ahitzea zilegi bazait, esan behar da kontuan izatekoa dela grekeraz ere hots hori diakritikoz adieraztea ez bide zela apika halabechar hutsa.

Mugatik honantzako euskaraz arduratzen direnek esaten dute mugaz handiakoa dela eta batzuetan arbuia egiten dute. Kardaberatz ([1761] 1973, 23) da horietako bat, letra den ala ez eztabaidatzean adierazten duen legez. Larramendik onartzen du <h> hasperena duten euskalkietarako eta hiztegian hitz zenbait (*ura/hura*) bereizteko erabiltzen du. Funtsean Larramendiren arauak jasotzen dituen Lardizabalen aukera ere berori da, noski.

• *Bustidura eta palatalak*.—Lardizabalez ari garela, aipatu behar da berea dela ingurunea aintzakotzat hartuta egiten den baieztapen urrietako bat. Hain zuzen ere <ll> ari dagokio eta esaten du oso gutxitan gertatzen dela hitz hasieran.

Larramendi <t>ren bustiduraz ari dela ere ingurunezko fenomenoez ari dela esan daiteke, baina oker dabil, aipatzen duen ingurunea ez bait dator bat azaltzen ari den hots aldakuntzarekin:

(...) la *t*, además de la regular pronunciación, tiene otra diversa; siguiéndosele *u*: y es media entre la que tiene la *t*, y la *j* consonante, no tan fuerte como la primera, ni tan suave, como la segunda. Tiene casi el sonido de *tiu*. monosílabo, *ditut*, *badituzte*, *ditiut*, *baditiuzte*. Y para significar esta pronunciación duplican en algunas partes la *t*. (Larramendi [1729] 1979, 338).

Hortxe ikusten da beretzat inguruneak ez duela balio fonologikorik: ezin du hotsen ebakeraren justifikazio izan (ez, gutxienez, azalpide). Gertuago dago Erro (1806, 77) ingurunea arrazoitzat hartzetik esaten duenean.

La anteposición o proposición de la vocal *i* a la *n* dan en la composición la pronunciación equivalente a la *ñ* en los dialectos en que existe, como *oina* por *oña*, el pie *gania* o *gaina* por *gaña*, (...) ⁹.

Lardizabalek (1856, 1) egiten duen ortografiatzko proposamena jeneralizazio garrantzitsua da:

(...) La *ñ* también es muy usada en el cuerpo del vocablo; pero nótese que anteponer una *i* es defecto, y basta la *ñ*; v.g. *baña* y no *ba-i-ña*, *baño* y no *ba-i-ño*, *gañean* y no *ga-i-ñean*, *beñ* y no *be-i-ñ*; y si se quiere usar la *i* debe ponerse la *n* sin tilde.

Esan daiteke hurbilketa *moderno* hau Harrietengan ere aurkitzen dela (alegia <in> [ɲ] besterik ez dela: *baiña*, *baiño*). Azpimarkatzekoa da Lardizabalek ez duela albokoarekiko paralelorik aurkitzen eta ez duela esaten [i] dela bustidura eragiten dena. Aukeratu adibide zenbaiten historia iluna alde batera utzita ere, garbi dago ez dela kode fonologikoan mintzatzen, hutsik ortografiatzkoan baizik.

Larramendiren azken aipura itzuliaz erantsi nahi nuke kurioa dela, gipuzkoarra izanik, gainerako bustiduren berri ez ematea. Aipatzekoa da, halaber, deskribapen fonetikoaren burutzeko saioa. Esango nuke ez dagoela erabat gaizki ohar-menaren aldetik eta gogora dakarkigula Bonapartek [ty] grafia onartzen zuela [t'] adierazteko <tt>ren ordeztu (ik. Urquijo 1910, 273). Oihenartek tasun artikulatarioetan oinarritzen dituen deskripzio fonetikoak bide dira lehenengo eta oparo-

(9) Apud Urgell 1987, 379: ik. artikulua hau hemen burutu ahal dudana baino grafien azterketa oso eta zehatzagorako.

enetakoak ziurrenik (ik. Oihenart, [1657] 1935). Dena den, ez dira sarriegi aurkitzen deskribapen fonetikoak autore zaharren artean.

Fonologiak euskararen ikerketan ez zuen leku eta garrantziaren lekuko ugari dugu. Adibide bat izan daiteke Larramendirenak, desegokitasunak desegokitasun, luzaroan iraun zuela eta, esate baterako, Añibarrok hurrengo mendean ia hitz berberak erabili zituen [t] deskribatzeko (ik. Michelena 1978, 338).

• *Dardarkarien neutralizazioaz* hitzegiten dugu egun. Lehen ez, noski. Baina ezin da esan besterik gabe orain neutralizazio deitzen dugun horren edukia agertzen ez denik. Berriz ere garaiko oztopo nagusienetakoaz hitzegin behar dugu, ortografia eta ebakeraren nahasteaz, alegia. Maiz aurkitzen ditugu Larramendirena ([1729] 1979, 339) bezalako baieztapenak:

(...) el nombre, sea sustantivo, sea adjetivo, que por sí, y sin el artículo se acaba en *r*, que tiene la pronunciación fuerte, dobla la *r*, cuando se declina, o se la añade el artículo, para conservar su pronunciación, v.g. *lur*, *baztér*; *edér*, *amár*! *lurrá*, *bazterreán*, *ederrí*, *amárrac*.

Berez idazkeraz ari da, ortografiaz, baina arau horren bitartez jasotzen duena bilakabide fonologikoa da, oso zeharka isladatzen badu ere. Egundak hitz azkeneko dardarkarien neutralizaziotzat hartzen dugunaren ikuspuntutik, esan genezake garai hartan neutralizaziorik ez zegoela adierazten digula Larramendiren pasarte honek. Izan ere, azkenean gertatuta anizkun direnak bakarrik dira hitz barrenean grafia bikoizten dutenak. Beraz, hitz barreneko anizkunak lirateke hitz azkenean ere «fuerte», baldin eta «el nombre (...) que por sí, y sin el artículo se acaba en *r*, que tiene la pronunciación fuerte» esaldiko bigarren erlatiboazko perpausa murrizgarriztat jo badezakegu¹⁰. Baina gehiago egin beharko genuke, ikuspuntu honetatik propio, honelako hipotesietan aurrera egiteko. Hemen, besterik gabe, honelako testuen azterketak eskaintzen dituen bide eta arriskuak erakutsi nahi dira.

Ugari dira Larramendirengan ere honetako komentarioei bide ematen dieten zatiak. Dardarkariarenaz gain, idazkerari dagokion atalean (loc. cit.), eskaintzen ditu fonologiako bilakabide sintagmatikoen inguruko beste zenbait gogoeta ere. Horien artean koka daiteke, besteak beste, <ts> zein ingurunetan idatzi behar den <s> adierazten duen araua («gatzá»/«gatzú»; «otzá»/«otzú»). Idazkerazko arazook morfologiaren arabera azaltzen ditu berak. Gaur esango genuke, beharbada, morfonologia egiten duela (aipatzen dituen aldaketak erregela morfonologikoak ez badira ere, edo horrelakoetan sartu gabe oraingoz): erro eta atzizkien elkar ukitzeetan aurkitzen dituen aldaketez ari zaigu, hain zuzen ere alternantzia guneei begiratzen die zuzenean. Egia da, halaz ere, aurrekoak ere (ahoskeraren atalekoak) halakoak zirela (*dot/eztot* aldaketa jasotzen duena, adib.) eta beste baten bat ortografiatzeko zela (<g>=[g], <x>=[s], e.a.). Izan ere, aldakuntzen sailkapenean aurkitzen diren nahasteak ez dira halabeharra edo nahigabeko hutsegiteak: fonologiak ez du berezko izaterik eta menperatzen duten hizkuntzaren beste mailen (ortografia edo morfologia, azken kasu honetan) zirrikitoetatik isuritzen dena bakarrik jaso dezakegu, esplikazioaren jomuga eta abiapuntua ez dira inoiz hotsak berez.

• *Dardarkari aurreko protesiaren* definizio paradigmatico eta ingurunezkotzat

(10) Egungo ortografi arauak bestela pentsaeraziko ligukete (alegia, perpausa ez-murrizgaria dela).

jo liteke Lardizabalek gramatikaren lehen zatian eskaintzen digun hamargarren araua: «La *r* entra en la formación de las dicciones, pero nunca al principio: así es que ningún vocablo vascongado comienza con la letra *r*, sino con alguna vocal antepuesta: v.g. *a-rrazoya*, *e-rreguea*, *e-rrota*, *e-rreca*». Azpimarkatu nahi nituzke —eta ez izan lezaketen kolore arauemaileagatik— «nunca» eta «ningún» horiek, azalpide fonologikoari dagokionean mintzaeraren tenore estatikoa oso argi azaltzen dutela iduritzen zaidalako. Dударik gabe, ez dago hotsen egiteko dinamikoaren aztarrenik ere, hizketaren hots alderdia, maila fonetikoa, ez da inoiz hotsen arteko kateatze aldakorra, hitzen (gehenez ere, erro eta hizkien) bilkura baizik.

Dardarkari aurreko protesi bilakabideaz, Kardaberatzek ([1761] 1973, 22) dio «zakur letra garratzaz» hastetik libratzen duela euskara. Baina bere ezaguera fonologikoaren ezaz jabetzeko nahikoa da erreparatzea hurrengo dakarrenaz, ortografia soila dena protesiaren maila berberean jartzen bait du. Esaten du *k* adierazteko badituela euskarak egokiagoak diren <c> edo <q> (Quintilianorenganako begirunez onartu behar omen dena, bestalde). Beste horrenbeste esan genezake <x>ren ordez <g> eta <s> proposatzen dituen arauari buruz.

Badirudi nahastea eta itsutasuna are handiagoa dela Kardaberatzengan «Latinari Eu[querac garraitcendio onetan: *ça*, *que*, *qui*, *co*, *cu* esaten dan bezala e[scribitcendu» (op. cit. 24) bezalako esaldi bat aurkitzen denean, garbi dago ortografia eta hots arazoen arteko lokera erabatekoa dela autore honengan.

Lardizabal bera ere ez da, ordea, oso atzera geratzen ortografia eta ebakerraren nahasteari dagokionez gramatikaren hasierako hamaikagarren araua ematen duenean:

La *v* consonante no tiene lugar en la formación del vocablo vascongado, sino que se escribe con *b*; v.g. *Zabala*, *Echabe*, *Zubimendi*, *baratza*, *berria*, *biotza*, *bota*, *busti*. Sin embargo, en las voces que en latín la llevan, los escritores vascongados la han conservado frecuentemente; v.g. de via *videa*, de vita *vicitza*.

• Bestelako *epentesi* baten berri ematen digu Añibarrok ([ca. 1800] 1969, 13-14, or.):

(...) Mucha parte de Bizcaya algunos pueblos rayanos suyos, y en las cinco Villas de Navarra posponen una *b* a la *U* de nombres, y conjugaciones: como *Cerua*, *ceruba*, *zuec*, *zubec*, *deutsue*, *deutsue*, y una *j* herida al *ia*, v.g. *arguia*, *arguija*; *oguiá*, *oguija*, pero como en lo restante del país vascongado no se inovan sus radicales, omitiré dichas letras *b* y *j*, siguiendo lo más común, y general; pues sería mucha molestia el haber de repetir por una sola letra tantas dicciones (...). Tampoco desquiciaré de su raíz la mudanza que en dichos pueblos hacen trocando la *e* en *i*, como *bete*, *betia*: *orde*, *ordia*; y la *o* en *u* como *Jangoico*, *Jangoicua*, *cuarena*; *oso*, *osua*: pues sobre no haber necesidad de mudar estas letras que el uso ha introducido, es más natural, y más fácil el no mudar, y alterar estas letras.

Baina ez du aldaketa fonologikoaren kontzientziarik, *dot/dodaz* alternantzia *dozu/dozuz* erregela morfologikoa bezalaxe azaltzen duenean (op. cit., 12), ikusten den legez. Beretzat pluralaren morfologiaren ezaugarri dira biak, alegia, gramatikaren beste alor batekoak, bien arteko bereizkuntzarik gabe. Hala nola, gorago aipatu eransketa erregela ematen duenean ere, nahiz eta ez duen agerian morfologian ipintzen, ez du ingurunea ongi jasotzen. Batez ere, ez du inola ere azaltzen (nolabait somatzen badu ere: zergatik bestela arau berean ematea?) *epentesi* biak

fenomeno beraren zati direla, hau da, diferentzia ingurunearen ondorio halabeharrezkoa dela¹¹.

Lécluse berak ere, nahiz eta ortografia arazoezin (euskarak erdaren alfabetoa erabili beharrena, alegia) argienetako izan, huts egiten du aldakuntza emankor eta lexikalduek bereizteko garaian:

Les voyelles varient selon les différents dialectes; on dit donc *ematea* ou *emaitea*, *yatea* ou *yatia*, *cein* ou *zoin*, *astua* ou *astoa*, *dire* ou *dira*. On dit, en Labourt, *dut*, *duc*, *dugu*; en Biscaye, *dot*, *doc*, *dogu*; et dans la Guipuzcoa, *det*, *dec*, *degu*. (Lécluse [1826] 1987, 842).

Horrexegatik, noski ez du ikusten aldaketa emankorrak —lexikalduek ez bezala— hiztun berarengan gertatzen direla; alegia, *asto* vs. *astua* eta *yate* vs. *yatia* ez direla euskalkien arteko bereizkuntza fonologiaren alorrean jazotzen den bilabidearen seinale baizik [o, e]—>[u, i]/—a)¹².

Baina, dena dela eta begiratzen diogunari begiratzen diogula, ondorio berberera ailegatzen gara eta horixe bilakatu da txosten honen ardatz: fonologi-gai ezberdinak aitzaki hartuta abiatzerakoan egin galderari beti antzeko (ezezko) erantzuna aurkitzea.

• *Aboskabetzea* dela eta hurbiltzen zaizkio gauzak gehien bat fonologiari. Izan ere, ez da harritzekoa, alternantzia dinamikoenetarikoa bait da hots aldakuntza hau eta, gainera, euskalkien (eta hizkera mailen?) arabera, hautazkoa ere izan daiteke. Guzti horiengatik, pentsatzekoa da hiztunarentzat izan dezakeen gardentasunak gardenago bihurtzen duela bilabakidea hizkuntzalariaren begietan. Bestela esan, errazagoa da honelako aldaketa emankor eta gardenen bidez burutzea fonologiak gramatikaren eta hizkuntzaren gainerako mailekiko beregaintasuna. Esan genezake, fonologia naturalaren bidetik abiatuta, batipat honelakoak behar dutela izan hiztunaren intuizio fonologikoaren oinarri daitezkeen aldakuntzak, edo, Sapirren deitura erabiliz, fonemaren balio psikologikoa gauzatzen dutenak (cf. Sapir 1949).

Adibide gisa, ikusiko dugu nola jasotzen den hau hiru autorerengan. Ilunena Harrieten lekukotasuna da, gorago aipatuan esaten bait du: «on doit écrire *ez dut*, non *estut*; *ez duc*, non *estuc*; *ez dugu*, non *estugu*; *baitut*, non *baitdut*; *baituc*, non *baitduc*; *baitu*, non *baitdu*; *baitut* [sic], non *baitdute*, c.» (Harriet 1741, 504)¹³.

Larramendik ([1729] 1979, 338) honi buruz ematen duen arauaren adierazpena ia erabat da hots legearena, ingurunearen izaera lexikogatik ezik:

(...) la negación *ez* muda la pronunciación a algunas letras, y la muda en otra semejante, y parecida, v.g. *det*, *dot*, *dáramat*, *badá*, *guera*, *guero*, *eztét*, *eztót*, *eztáramat*, *ezpadá*, *ezquerá*, *ezquéro*: mudanza, que la ocasionó la mucha semejanza que tienen en su sonido la *d*, y la *t*, la *b* y la *p*. Esta mudanza no es universal (...)

(11) Ez da esaten gipuzkeraz ere badela honelakorik. Ulertzekoa da, izan ere fonologia, hots aldaera eta aldakuntzak, ardatz ez duen azterbidean dialektologiazko orokortasunak ez bilatzea.

(12) Bestela, zalantzarik gabe, esan daiteke autore hau dela mailak ongien finkatu dituztenetakoa, ortografia eta ebakera (maila fonetikoan) berex dauzkalarik, hasperenaren arazoaz ari dela nabaritzen den bezala: «Dans la Cantabrie espagnole, au contraire, on ne fait aucun usage du H aspiré, on écrit et on prononce, *nai*, *doatsu* et non pas *nahi*, *dohatsu* (op. cit. 842). [Azpimarkatua, geurea].

(13) Esan daiteke bilabakide biren berri ematen zaigula hemen, honen arauera bereizi

Antzaz hitzegitean ez dabil zuzen erabat, antza ez bait da aldaketaren arrazoi, ondorio baizik, nolabait esan: ez, berez, aldaketarena, aldaketa bakarra —bilakabide fonologiko bat— gertatuarena baizik. Badu, ordea, alde onik antzarenak, antza sistematzean ia korrelazio kontzeptua erabiltzen bait du Larramendik.

Gertuago dago, zalantzarik gabe, Astarloa Trubetzkoy eta Jakobsonengandik, esate baterako, aldakuntza fonologiko honetaz ari delarik:

Es una torpeza buscar lo que nos falta en un lugar distante cuando la [sic] podemos hallar cerca de nosotros. El ir de Madrid a Fuencarral por una cosa que no deja de haber en la Corte con igual proporción, sería reputado por una acción impropia y digna de la más solemne mofa; pues esto mismo sería el ir a buscar letras lejos de aquella que ha de ser sustituida. Si naturaleza quiso que la B labial sin salir de su casa tuviese por afín a la P y a la F ¿a qué ir a las palatinas, a las linguales, a las dentales para sustituirla? Este modo de sustituir letras es contrario y opuesto a las mismas disposiciones naturales del órgano de la voz. *Así como* la B labial es afín con la P y F, de la misma familia lo es también la G palatina con la K: la t lingual con la D; la S dental con la Z. No sin motivo determinó naturaleza que sólo fuesen afines las letras de una misma familia, pues éstas son las que se asemejan más en la pronunciación, como que se forman en una misma casa, en un mismo parage poco más o menos. Es visto, pues, que cuando hay que sustituir una letra por otra, se ha de buscar la que es afín a aquella que ha de ser sustituida. (DF 158-159).

Aipu honi buruz esan behar da *antz*a kontzeptu bilakatuago eskaintzeaz gain, argi eta garbi adierazten duela Astarloak, ahots-aurkakotasunaz, korrelazioen egitekoa (ik. guk azpimarkatua). Ez ditu kontzeptuok egungo hizkera teknikoan adierazten, jakina, gauzak esateko modua, adierazlea bera ere testuinguruan jarri behar da edukiaz jabetzeko. Izan dezake, dena dela, kasu honetan azalak ere garrantziarik hemen dagozkigun arazoak argitzeko orduan.

3. Astarloa fonologilari?

Astarloak gauzak nola kontatzen dituen erreparatzean, igartzen da, oso modu inpresionista eta zabalaz esatea zilegi bazait, bestek baino *literatura* gehiago egiten duela. Alegia, bere hizkuntzarekiko kezka eta arreta ia erabat filosofikoa (cf. Laka, ale honetan) da eta badirudi besteren zenbait helburutatik libreago dagoela. Ez du derrigorrez burutu behar hizkuntzaren deskribapen sinkroniko zehatza, ez du hizkuntza irakatsi edo itzultzeaz arduratu behar. Nolabait *hizkuntza* bera da kezkatzen duena —Saussureregandik zabaldu den *langue* (vs. *parole*), laburtasunaren aitzakiaz jauzi handia eginez—, delako hizkuntza lehen eta perfektorearen atzetik hizkuntzaren sistema abstraktoaren bila jartzen bait da.

Hortik datorkigu fonologiaren mailan etekin haundiena ateratzeko aukera ematen diguten zenbait pasarteren azalpide daitekeena ere. Izan ere, Astarloa hotsez ari denean, ez da ari beste zenbait bezala gertatzen diren hotsen arteko diren erlazioez eta tankera horretakoez. Berak hots sistema akatsik gabea nahi du azaldu

egin behar bait dira, alde batetik, txistukariak sortu ahoskabetzea eta, bestetik, bi herskariren elkarketa (dakigunez bigarrenaren asimilazioa eta lehenengoaren suntsitzean datzana, adibideotan urrats biak ikusten ez badira ere; cf. *baikara*, *bainaiz*, e.a.). Ala, prosodia kontua ote da bereizkuntza? Esanahia (lehen sailekoak hitz bitzat hartzen bide dira eta bigarrenekoak, berriz, hitz bakartzat —dena dela gaitzesten duena ere hitz bakar bezala idazten du—)?

(euskaran aurkitu uste duelakoan) eta euskararen sistema bera ere berak perfektzio horretarako emandako arrazioen arabera antolatu eta mugatuko du. Horregatik, behin baino gehiagotan aurkitzen da Astarloaren idatzietan egungo fonologian *marka* kontzeptuaren arabera eraikitzen diren jerarkien berri.

Astarloak euskal fonologiaren ezaugarriak jasotzen dituenan lehenengo hizkuntza perfektuaren sistema nahi du isladatu eta askotan berak hobeagotzat jotzen duena da hain zuzen ere fonologiaren aldetik aukera markagabea¹⁴. Dena den, berriro ere gauza bera bestela esatea baino egokiago gerta dakiguke zenbait hotsi buruz Astarloa beraren eritzi eta esplikazioari begiratzea.

Sudurkaritzeaz dioena izan daiteke, esate baterako, honelakoan erakusgarri. Astarloaren eritzi, hotsen sudurkaritzea ez da gauza naturala, berak *ilegítimo*-tzat jotzen duen zentzurik gabeko ebakera baizik. Zuzen azaltzen du edonork duela hotsak sudurkaritzeko aukera fisiologikoa, baina ez dela batere egokia sudurkaritze hori eta txinoek, adibidez, ez dutela ongi jokutzen beren hizkuntzaren hotsak sudurkarituz: «Tampoco puede persuadirse el filósofo que el órgano legítimo del habla sean las narices. Es verdad que los chinos rompen en ellas la voz y que tienen un idioma nazarizante; pero tampoco deja de ser evidente que esta pronunciación es ilegítima y opuesta a la naturaleza del habla». (DF 124). Bidenabar esan behar da sudurkaritzearen deskripzio artikulatorioa ez dela berez erratua, nahiz eta txinar eta beste zenbaiten fisiologiari buruzko proposamen zentzugabeetarin iritsi azken batean.

Baina ez da hori hemen dagokiguna, Astarloaren *ilegítimo* eta *natural* bereizkuntza baizik. Hain zuzen ere eta sudurkaritzea bezalako auzi bati lotuta bikote horrek egun pil-pilean dagoen galdera fonologikora garamatza. Alegia, zer da «naturalago» maila fonologikoa, zein neurritan sartzan da erabaki horretan hiztunen nolokotasun fisiologikoa, artikulazio erraztasuna, e.a. Honelakoan inguruan, alde eta kontra, tinta isuri larriak gertatzen dira egungo hizkuntzalarien artean¹⁵.

Markaren arazoa amaitzeko eta ondorio modura honako gogoeta hau proposa daiteke: Astarloa gauza batez ohartu da berak bestela bataiatzen badu ere. Colonek Indietarako bidean Amerika aurkitu zuen legez, Astarloak, euskara gorai patu nahian, nabaritzen du euskararen fonologia «ez-markatua» dela¹⁶. Izan ere, ez da halabehar hutsa bokalez ari dela ikustea hau garbien, euskarazko bokal sistema bait da markatasunaren mailadian apalena.

Aurkitzen dira Astarloarengan beste zenbait aurrerapen garrantzitsu pentsabide fonetiko-fonologikoari dagokionean. Horien artean, labur bederen, aipatu beharrekoak dira:

- Ortografia egokia izango bada, beharrezko baldintza omen da ikur batek (ez derrigorrez grafema bakarrak) hots bat adieraztea (ik. DF 118 hh.). Hizkuntzek ikurrak gehitu dituzte xehetasun fonetiko gehiegi jaso nahi izan dituztelako. Guzti hau, noski, egun gaindituta dauden zenbait azalpideren artetik atera behar da,

(14) Bide batez, aipatu nahi genuke euskaraz ederki adieraz daitekeela egun hedatuen dagoen inglesezko *marked/unmarked* pareak jasotzen ez duen bereizkuntza, alegia, *markadun* eta *markatu*-ren artekoa (cf. alem. *merkmalhaft/markiert*). Honen eztabaida osoagorako, ik. Mayerthaler 1987, 27 hh.; hona geure egin ditzakegun hitzak aldatuz, «These terminological distinctions are, I suggest, indispensable; this will become clearer during the analysis of languages with a slightly more complicated terminology than that of English». (op. cit. 29).

(15) Esan daiteke Astarloarengan *natural* hitzaren erabilera, epai arauemaille eta manikeoak alboratuz, batzuetan erraz berrinterpretat litekeela Stamperen fonologian egun duen esanahi oinarrikoa aintzakotzat hartuta (cf., besteak beste, Donegan/Stampe 1979).

(16) Ez horregatik *markagabea*, ik. goragoko 14. oinoharra.

baina zalantzarik gabe, esan daiteke aurkitu zuela gerora fonetistek aukeratu bidea, hotsak isladatzean transkripzio fonetikoaren bidez, ortografien zor historikoak ordainduaz. Esan nahi duguna da arrazoiak gaur egokiegia iduritzen ez bazaizkigu ere, aukera onak egiten dituela fonologiaren aldetik (ik. DF 121-122).

• Astarloak, *ahoskunea* deitura erabili gabe, oso ongi daki zertaz ari den (gure mendean aurki daitezke hurbilketa itxiagoak) ezaugarri horren arabera bokal eta kontsonanteak bereizten dituenean, nolabait esaten bait du bokalek ez dutela ahoskunerik: «Siendo común entre los literatos la creencia de que unas letras se forman en los dientes, otras en el paladar, otras en la lengua o con su movimiento solo: siendo también evidente que las vocales o bocales no se hallan ligadas a ninguna parte constitutiva de la boca y que su formación se verifica en el hueco o concavidad de ella (...)» (DF 124). Orain badakigu, besteak beste, hau dela-eta neur daitezkeela hobeto bokalak fonetika akustikoaren aldetik fonetika artikulatarioarenetik baino (cf. Ladefoged 1975, 13 eta 74).

• Eztarria animaliekin amankomunean dugun ahots iturria dela esaten du. Orain badakigu eztarria dela hots uhinaren iturburua, baina Astarloaren azalpidea nahikoa aurreratua da fonetika akustikorik ezagutzen ez duen norbaitentzat. Ongi bereizten ditu eztarria, hotsaren iturburu dena, eta ahoa, hizkuntza artikulatuaren («lenguaje racional») ekoizpen gunea dena (DF 126). Honetan oinarritzen da [x] belarea arbuizatzeko orduan: ahotsa bera eta ez hots banakoak sortzeko lekuan ebakitzea ez omen da zilegi. Ildo honetan zehar aurrera, Astarloaren baieztapen ia guztietan aurkitzen dugun bikoiztasunaren alderdi itsua areagotzen da euskaraz deuseztatzeko hedatuegi eta beharrezkoegi diren herskari belareen kasuan, ezin bait du onartu —euskara izango bada hizkuntza akatsgabeena— eztarriko hotsak izan ditzan. Hor ikusten da bere apologi grina indartsuagoa dela fonetikarekiko leialtasuna baino: herskari belareak palatalen artean kokatzen ditu kontraesana konpontzeko. Garbi dago, halaber, ez dela gauza zenbait palatalek amankomunean dutena aurkitzeko ere.

• Esan behar da artikulazio modua eta ahoskunea ez direla bereizten hotsen sailkapena egitean, aitzitik sail biak nahastu egiten dira: esate baterako, *dental* izena merezi dutenak frikari dira guztiak eta [d] eta [t], berriz, *lingual* sailean agertzen dira. Sailkapenaren bidez osatzen duen tasun sisteman *lingual* da ilunen geratzen dena. Baina hori ez da ezaugarri fonetikoaren erabilera (oraindik) baldarra baino, guretzat interesa duena da sailkapena proposatzeak berez dakarrela ezaugarri sistema baten eraikuntza (eta alderantziz). Azpimarkatzekoa da, gainera, Astarloak nola lotzen duen bere ezaugarri sistema oinarritzkoa hizkuntzen oinarritzko hots kopuruarekin, hizkuntza guztiek duten funtsezko hots multzoarekin. Hain zuzen ere azterbide berberetik iritsi izan da gramatika unibertsalari buruzko proposamenera. Hala nola, esaten du, 28 letratako sistema egoki horretaz gainerako hotsak, zenbait hizkuntza gaizkitxuratutan gertatzen direnak, bigarren mailako ebakera diferentziek sortu dituztela («diferencias notoriamente accidentales»; izan ere, lehen esandakoaren ildotik eta *mutatis mutandis*, hau ez dago estrukturalisten alofoniko / fonologiko edo generatibisten azpiko / azaleko bereizkuntzen funtsetik urrutiegi).

• Hitzegin da gorago (§ 2.) silaba egituraz. Hemen aipatu nahi nituzke soilik terminologi desegokitasunaren azpian ezkutatzen diren zenbait oharpen zuzen fonetika-fonologiari dagokionean. Esate baterako, esan daiteke bokal itxirik gabeko diptongoen eragozpenak (ahots-kolpearen arazoa, e.a.) oso ongi uler daitezkeela egun fonetikaz dakiguna aintzakotzat hartuta.

Interesgarria da era berean, Astarloarentzat ona dela *eufónico* dena eta eufo-

niko dela sarriago eta naturalago dena, kontrakoek, berriz, aldatzeko aukera haundiagoa dute. Honek Jakobsonen inplikazio arauak dakarzkigu gogora. Ikus, besteak beste hitzen osatze silabikoaren gainean ematen duen bigarren araua: «(...) no se usan dos sílabas cuando la primera cabe en la misma letra consonante que empieza la segunda, esto es, que no se pongan en las voces dos *dd*, *bb*, *mm*, etc., porque su monotonía destruye la eufónica pronunciación que tanto realiza las palabras» (DF 154). Hemen debekutzen dena, $C_i \text{ } \$ \text{ } C_i$ bilkura da eta jakina da hone-lakoak markatuagoak direla (oro har, Jakobsonen zentzuan) munduko hizkuntzetan zehar. Lehenengo araua ere ($V \text{ } \$ \text{ } bersk. + V$ bilkura hobetatzat jotzen duena $V + bersk \text{ } \$ \text{ } V$ baino) goikoa bezalaxe onartuko genuke, markatuagotzat jotzen da hain zuzen ere Astarloarentzat txarragoa dena eta oharmenaren mesedetan gertatzen da Astarloak eufonikoagotzat jotzen duena. Hirugarren arauak, berriz, oharmenaz batera erraztasun artikulatorioa aldarrikatzen duela esan genezake ($oll \text{ } \$ \text{ } ten$ eta $ach \text{ } \$ \text{ } mon$ bezalakoek kontra agertzen bait zaigu).

- Batez ere, Astarloarengan aurkitzen da lehenengoz erregela edota bilakabide fonologikoen adierazpen agerikoa. DF 156-159 orrialdeetan ematen ditu gerta daitezkeen «letra» aldaketak jasotzen dituzten hiru erregelak: hain zuzen ere kenketa («Supresión de letras»), aldaketa («Sustitución de letras») eta eransketak («Adición de letras»). Guztiotan ikusten da ez duela izenarekin bakarrik asmatu. Edukiaren aldetik ere hots aldakuntzaren dinamismoaz erabat jabetu da eta, bigarren saileko aldaketez oso garbi uzten duen bezala, aldaketaren eragile izan daitekeen ingurunea ere aintzakotzat hartzen du (gorago aipatu koerlazioen arazoaz gainera):

Esta afinidad que la naturaleza dio a las letras, es un precepto nada equívoco de que en la sustitución de letras no hemos de usar sino de las que son afines a la letra que ha de ser sustituida. Sin embargo no se ha de usar de ella sino cuando en nuestras composiciones de voces se opone alguna letra a la eufonía o buena pronunciación de ellas». (DF 158).

Egia da honen ostean fonologiaren aldetik zentzuzkoen den sudurkariaren asimilazio-aldakuntzaren zentzuzkotasuna ukatzen duela. Baina, berririo esan, ez dago-kigu hemen bere esplikazioen zuzentasuna epaitzea, bere arrazoibideena baino. Alde horretatik, mende hau baino lehenagoko euskalarien artean pentsamolde fonologikotik gertuen dagoenetakoa dugu.

- Aztertu autoreen artean, bera da oparoen, konponbide zuzenak aurkitzen dituen ala ez alde batera utziaz, fonetika eta fonologiaren arloetako (eta fonetika / fonologiaren arteko) gai eztabaidagarrienetan barrena. Halakoa da, esate baterako, berak arazo ortografiko bezala abiatzen duen bokalen izenarena, *vocal* ala *bocal* idatzi behar den, alegia (DF 123-124).

Aproposa suertatzen zaigu azken aipatu pasarte kontakizunaren azala eta mamia bereizteko beharraz berriz ere mintzatzeko. Egungo hiztegitik eta solik azalari begira epaitzen duenarentzat, oker dabil kontsonateak ere *sonante* direla dioenean, baina esaten duenaren eduki funtsezkoa aintzakotzat hartzen bada, garbi ir-tetzen dena da berak ortografia bidez finkatu nahi duen bokal eta kontsonanteen arteko hesiaren zuzentasun fonetikoa.

Ohartzekoa da, bestalde, nola galtzen diren Astarloaren zenbait «aurrerapen» Darrigol batengan, adibidez. Erabat zientziatzeko eta zuzen den helburuaz, apologis-tek eraiki euskararen perfekzioarena, ondadearen mitoa nahi du hautsi Darrigolek. Baina bere saioan, Astarloaren zenbait intuizio baliozko ere zokoratzen ditu, hala nola markarena ([ü] edo [p^b] aztertzean, adib.). Lécuseren jarraitzaile honengan

ostera aurkitzen da grafia eta ebakeraren arteko nahasteak pentsamendu fonologi-koari dakarkion basamortu agorra.

4. Ideia bat nagusitzen da esandako guzti honen ondorio: alternantziaren ezagutzarik (kontzientziarik, esanahirik funtsezkoenean) ez badago, ez dago fonologiari zentzu modernoan; alegia, ez dago fonemarik; bestela esan, ez dago analisi mailarik, aurkezpen aurkakotasunik, ez dago fonemarik. Aldaketak ez dira ikusten hizkuntzaren fonologiaren berezko mekanismo bezala.

Ikusi ditugunen artean, esango nuke Astarloa ibili zela guzti honetatik gertuen, perfektzioa bilatze horretan hizkuntzaren berezko mekanismo horiei nortasun eta garrantzia ematen dielako. Bere esanen indarra, dena dela, ez da behar baino areago goretsi behar. Kontuan izan behar da berak hizkuntza akatsik gabea, hizkuntza konkretu bat, beste guztien gainetik jarri nahi zuena, zuela gogoan eta ez hizkuntzalariek bide batetik edo bestetik antzemandako hizkuntza guztien arteko unibertuala. Beraz ez zuen burutu jakinaren gainean (baina bai praktikan) honek eskatzen duen abstrakzioa.

Alternantziarik gabe, gehienez ere egon daitezke hotsen ezaugarrien deskribaketak (kasurik onenean) edo ezaugarriei buruzko aginduak (kasurik txarrenean, batipat arauemailea alde aurretikako deskribaketa eta sailkapen sendorik gabe ari bada). Garbi dago aztertu ditugun garaietan aurreratuenek ere (Van Eys daukat gogoan) nahastu egiten dituztela maila ortografikoa eta ebakerarena, baina esango nuke oraindik ere badagoela horrelakorik eta maiz zenbait gauzatan zaharragoek izan zituzten alde onak ahazten direla.

BIBLIOGRAFIA

- Aarsleff, H., 1983, *The Study of Language in England, 1780-1860*. University of Minnesota Press-The Athlone Press, Minneapolis-London.
- Añibarro, P., [c. 1800], 1970, *Gramática Bascongada*. Donostia (= ASJU, III).
- Archu, J. B., 1868, *Bi mihiren gramatika: uskara eta frantsesa*. Lasarre, Baiona. Facsim. Hordago, Donostia 1979.
- Astarloa, P. P., 1803, *Apología de la lengua bascongada o ensayo crítico-filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen*. Madrid. Facsim. Amigos del libro vasco, Bilbo 1983.
- , 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva o gramática y análisis razonada de la euskera o bascuence*. Bilbo, Velasco.
- Campión, A., 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua vascongada*. Iruña. Facsim. LGEV, Bilbo 1977.
- Darrigol, J.-C., 1827, *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Bayonne.
- Donegan, P. & Stampe, D., 1979, «The study of natural phonology» in D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Indiana University Press, Bloomington.
- Dressler, W., 1985, *Morphonology: the Dynamics of Derivation*. Karoma, Ann Arbor.
- Duchet, J. L., *La fonología*. Oikos-tau, Bartzelona.
- Erro, J. B. de, 1806, *Alfabeto de la lengua primitiva de España y Explicación de sus más antiguos monumentos*, Madril. Facsim. Amigos del libro vasco, Bilbo.
- Etcheberri, J., [1712], 1907, *Escual herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin icasteco*, in J. de Urquijo (ed.), *Obras vascongadas del doctor laboriano Joanes d'Etcheberri (1712)*, Geuthner, Paris. Berrarg., Bilbo, LGEV, 1976.
- Etxepare, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiæ*. Bordele. P. Altunaren arg. Euskaltzaindia, Bilbo 1980.

- Kardaberatz, A., 1761, *Eusqueraren berri onac*, Iruñea. Facsim. L. Lopetegik zaindutako *Obras completas euskéricas*-en. LGEV, Bilbo 1973.
- Ladefoged, P., 1975, *A Course in Phonetics*. Harcourt, Brace & Javanovich, New York-Chicago-San Francisco-Atlanta.
- Lardizabal, F. J., 1856, *Gramática vascongada*, Donostia.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca. Facsim. Hordago, Donostia 1979.
- Lécluse, Fl., 1826, *Manuel de la Langue Basque*, Toulouse. Berrarg. in J. A. Lakarra «Lécluseren Euskal Gramatika (1826). Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)», *ASJU*, XXI-3, 1987, 813-916 eta J. A. Lakarra eta B. Urgell «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)», *ASJU*, XXII-1, 99-211.
- Materre, E., [1617], 1623, *Doctrina Christiana*. Bordele.
- Mayerthaler, W., 1987, «System-independent morphological naturalness», *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamin, Amsterdam-Philadelphia, 25-58.
- Mitxelena, K., 1978-79, «Miscelánea filológica vasca», *FLV*. [Orain PT, 363-463].
- Oihenart, A. d', 1657, *Les proverbes basques recueillis par le sr. d'Oihenart plus les poésies basques du mesme auteur*, Paris. Facsim. *RIEV*, XXVI, 1935, 201-212.
- Sapir, E., 1949, «The psychological reality of phonemes», in D. G. Mandelbaum (arg.), *Selected Writings*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 46-60.
- Urgell, B., «Esku-liburuaren grafi-aldaketak (1802-1821)», *ASJU*, XXI-2, 357-387.
- Urquijo, J. de, 1910, «Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV*, IV, 237-297.